

παραδόσεις παρακολούθησε ο Μενάγιας, πάντως φαίνεται ότι δεν θα αγνόησε τουλάχιστον τις παραδόσεις για τη φιλοσοφία του δικαίου και για τη φιλοσοφία της ιστορίας.

Ο δεύτερος φιλόσοφος, του οποίου τις παραδόσεις παρακολούθησε ο Μενάγιας στο Βερολίνο, είναι ο έγγελιανός φιλόσοφος Heinrich Gustav Hotho (1802 - 1873)¹. Ο Hotho άνηκε στον κύκλο των φίλων του Hegel και εξέδωσε στη σειρά των «Έργων» με δικό του πρόλογο τις «Παραδόσεις περί της Αισθητικής» του Hegel². Ο Hotho ασχολήθηκε κυρίως με την ιστορία της τέχνης και με την Αισθητική αλλά και με τη φιλοσοφική έρμηνεία της λογοτεχνίας. Όταν ο Μενάγιας σπούδαζε στο Βερολίνο, ο Hotho ασχολήθηκε στις παραδόσεις του με τὰ εξής θέματα: Κατά τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1837 - 1838³: 1) «Περὶ τῶν ποιητικῶν ἔργων τοῦ Goethe καὶ τοῦ Schiller», 2) «Λογικὴ καὶ ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν μεῖς εἰσαγωγὴ περὶ τῶν νεωτέρων συστημάτων τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Wolff». Κατὰ τὸ θερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1838⁴: 1) «Ἱστορία τῆς ζωγραφικῆς τῆς Γερμανίας καὶ τῶν Κάτω Χωρῶν» καὶ 2) «Αἰσθητικὴ». Ποιὰ ἀπὸ τὰ μαθήματα τοῦ Hotho παρακολούθησε ὁ Μενάγιας δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὸ, ἀλλὰ ἂν λάβουμε ὑπόψη τις συζητήσεις τοῦ Μενάγια με τὸν Διονύσιο Σολωμὸ (1778 - 1857) γιὰ τὴν φιλοσοφία καὶ τὴν λογοτεχνία, τότε πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ παραδόσεις τοῦ Hotho γιὰ τὰ ποιητικὰ ἔργα τοῦ Goethe καὶ τοῦ Schiller καθὼς καὶ γιὰ τὴν Αἰσθητικὴ ἀποτελέσαν γιὰ τὸν Μενάγια τὴν πηγὴ γιὰ τὴν έγγελιανίζουσα ἢ μᾶλλον ἰδεαλιστικὴ θεώρηση τῆς τέχνης καὶ πρὸ παντὸς τῆς λογοτεχνίας⁵.

Ο Hotho, ὅπως ἀργότερα καὶ ὁ Μενάγιας, εἶχε ἀσχοληθεῖ στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ του μετὰ τὴν φιλοσοφία τοῦ Descartes. Ἡ διατριβὴ τοῦ Hotho εἶχε τὸν τίτλο *De philosophia Cartesiana* καὶ ὑποβλήθηκε τὸ 1826 στὸ

1. Γιὰ τὸν Hotho γενικὰ βλ. τὸ ἄρθρο Hotho: *Heinrich Gustav* στὴν *Allgemeine Deutsche Biographie*. Dreizehnter Band. Neudruck der 1. Auflage von 1881. Berlin, 1969 σ. 191 - 192.

2. G. W. F. Hegel's *Vorlesungen über die Ästhetik*. Hrgg. von H. G. Hotho (=«Freundesausgabe» Bde. 10, 1 - 10,3). Berlin, 1835 - 1838 ἔκδ. Glockner τόμ. 12 - 14.

3. Βλ. *Index lectionum quae auspiciis regis augustissimi Friderici Guilelmi Tertii in Universitate litteraria Friderica Guilelma per semestre hibernum A. MDCCCXXXVII - MDCCCXXXVIII a die XXIII m. Octobris instituentur*. Berolini σ. 17.

4. Βλ. *Index lectionum quae auspiciis regis augustissimi Friderici Guilelmi Tertii in Universitate litteraria Friderica Guilelma per semestre aestivum A. MDCCCXXXVIII a die XXX. m. Aprilii instituentur*. Berolini. σ. 20.

5. Γιὰ τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Σολωμὸς εἶχε συζητήσει μετὰ τὸν Μενάγια θέματα σχετικὰ μετὰ τὴν ποίηση καὶ τὴν φιλοσοφία βλ. πρὸ κάτω σ. 37 - 39.

Πανεπιστήμιο του Βερολίνου¹. Ο Hegel περίμενε από τον μαθητή του ίσως μια πιο «έγελιανίζουσα» παρουσίαση του θέματος και γι' αυτό περιορίστηκε σε μια άχρωμη εισηγητική έκθεση². Πράγματι ο Hotho είχε παρουσιάσει τη φιλοσοφία του Descartes χρησιμοποιώντας ως οδηγητικό νήμα το πρόβλημα της μεθόδου και είχε καταλήξει σε μια ξηρή τυπικότητα³. Ο Μενάγιας είχε βέβαια τη δυνατότητα να έμβραθύνει στο πρόβλημα, αφού οι «Παραδόσεις περί της ιστορίας της φιλοσοφίας» του Hegel είχαν εκδοθεί από τον Karl Ludwig Michelet κατά την τριετία από το 1833 έως το 1836. Έτσι η διατριβή του Μενάγιας, η οποία γράφτηκε το 1838, παρουσιάζει θεωρησιακή δύναμη, καθιστά έμφανη τόσο τη φιλοσοφική προέλευση όσο και την κατεύθυνση του συγγραφέα και έντυπωσιάζει με την ίδια τη γερμανική γλώσσα του έγελιανισμού σε αντίθεση με τη λατινική γλώσσα της διατριβής του Hotho.

Ο τρίτος φιλόσοφος, του οποίου τα μαθήματα παρακολούθησε ο Μενάγιας στο Βερολίνο, είναι ο Karl Friedrich Werder (1806 - 1893)⁴ που ήταν επίσης μαθητής του Hegel. Ο Werder ασχολήθηκε και με την ποίηση και την έποχή που σπούδαζε ο Μενάγιας στο Βερολίνο, ήταν ιδιωτικός ύφηγητής της φιλοσοφίας. Τότε ο Werder ασχολήθηκε στα μαθήματά του με τα εξής θέματα: Κατά το χειμερινό εξάμηνο 1837 - 1838⁵: 1) «Λογική και μεταφυσική». 2) «Ιστορία της φιλοσοφίας από τον Καρτέσιο έως την εποχή μας». Κατά το θερινό εξάμηνο του 1838⁶ ασχολήθηκε με τα ίδια θέματα. Και στην περίπτωση αυτή δεν είναι δυνατόν να συμπεράνουμε με βεβαιότητα ποια μαθήματα παρακολούθησε ο Μενάγιας. Πάντως δεν αποκλείεται να παρακολούθησε τουλάχιστον τα μαθήματα που αναφέρονταν στην ιστορία της φιλοσοφίας, γιατί σε αυτά περιλαμβάνονταν και όρισμένα που αναφέρονταν στη

1. H. G. Hotho, *De philosophia Cartesiana* dissertatio inauguralis. Berolini, 1826.

2. Βλ. G. W. F. Hegel, *Berliner Schriften 1818 - 1831*. Hrgg. von J. Hoffmeister. Hamburg, 1956 σ. 167.

3. Βλ. και την κρίση του H. Brands, *Cogito ergo sum. Interpretationen von Kant bis Nietzsche*. Freiburg/München 1982 σ. 171 - 172.

4. Στο αυτοβιογραφικό σημείωμα του Μενάγια — στη συνέχεια σ. 73 — αναφέρεται το όνομα Weiderum. Κατά τη γνώμη μου πρόκειται για τυπογραφικό λάθος και το σωστό είναι Werderum. Για τον K. F. Werder γενικά βλ. το άρθρο *Werder: Karl Friedrich*, στην *Allgemeine Deutsche Biographie*. Vierundvierzigster Band. Neudruck der 1. Auflage von 1898. Berlin, 1971 σ. 479 - 485.

5. Βλ. *Index lectionum quae auspiciis regis augustissimi Friderici Guilelmi Tertii in Universitate litteraria Friderica Guilelma per semestre hibernum A. MDCCCXXXVII - MDCCCXXXVIII a die XXIII m. Octobris instituentur*. Berolini σ. 21.

6. Βλ. *Index lectionum quae auspiciis regis augustissimi Friderici Guilelmi Tertii in Universitate litteraria Friderica Guilelma per semestre aestivum A. MDCCCXXXVIII a die XXX. m. Aprilis instituentur*. Berolini σ. 24.

φιλοσοφία τοῦ Descartes, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Μενάγιας εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐνδιαφέρεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σπουδῶν του στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία στὴν Κέρκυρα.

Ὁ Μενάγιας σπούδασε στὸ Βερολίνο, ὅταν ἐπικρατοῦσε ἐκεῖ ἡ πρώτη γενιὰ τῶν μαθητῶν τοῦ Hegel. Ἡ Σχολὴ τοῦ Hegel παρουσίαζε ἤδη ἔντονες διεργασίες καὶ διαφοροποιήσεις, ἀφοῦ τὸ 1835 μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ D. F. Strauss «Ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ»¹ ἡ ἐριδα γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας τοῦ Hegel εἶχε σχεδὸν ἐγγίσει τὴν ἀποκορύφωσή της².

Ἀφοῦ ὁ Μενάγιας ἐξοικειώθηκε στὸ Βερολίνο μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel καὶ γνώρισε ἀπὸ κοντὰ τὶς κατευθύνσεις τοῦ ἐγελιανισμοῦ, πῆγε στὴ Λειψία. Δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ λόγος ποὺ τὸν ἀνάγκασε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ Βερολίνο τῶν ἐγελιανῶν καὶ νὰ μεταβεῖ στὴ Λειψία τῶν ἐρβαρτιανῶν, δηλαδὴ τῶν ἀντιπάλων τοῦ ἐγελιανισμοῦ. Ἴσως ὁ θάνατος τοῦ πατέρα του νὰ τὸν ἀνάγκασε νὰ ἐπισπεύσει τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ ἐπιδιώξει τὴν ἀνακήρυξή του σὲ διδάκτορα τῆς φιλοσοφίας στὴ Λειψία ποὺ ἦταν πιὸ κοντὰ ἀπὸ τὸ Βερολίνο. Στὴ Λειψία κυριαρχοῦσαν τότε οἱ ἐρβαρτιανοὶ Moritz Wilhelm Drobisch (1802 - 1896)³ καὶ Gustav Hartenstein (1808 - 1890)⁴ ποὺ ἄσκησαν τόσην ἐπίδραση καὶ στὴν Ἑλλάδα, ὥστε γιὰ ἀρκετὸν καιρὸ ἐπικράτησε ἐδῶ μιὰ φορμαλιστικὴ ἐρβαρτιανὴ κατεύθυνση. Πάντως ὁ Μενάγιας δὲν ἐγκατέλειψε τὸν ἐγελιανισμό καὶ τόλμησε νὰ ὑποβάλλει στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας τὴ διδακτορικὴ διατριβή του, ἡ ὁποία, ἂν καὶ δὲν ἀναφέρει πουθενὰ τὸ ὄνομα τοῦ Hegel, εἶναι γραμμένη ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel.

Ἀφοῦ ὁ Μενάγιας ὀλοκλήρωσε τὶς σπουδές του στὴ Γερμανία, ἐπέστρεψε στὸ Ἀργοστόλι ὡς διδάκτωρ τῆς νομικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ ὡς διδάσκαλος τῶν καλῶν τεχνῶν. Ἡ πολιτιστικὴ ζωὴ τῆς Ἑπτανήσου χαρακτηριζόταν τότε ἀπὸ τὴ «μετακένωση» τῶν φιλοσοφικῶν καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἰδεῶν, τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀντιλήψεων ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὸν ὑπόλοιπο εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Φορεῖς αὐτῆς τῆς «μετακένωσης» δὲν ἦσαν μόνον οἱ «διανοούμενοι» ποὺ εἶχαν σπουδάσει στὰ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια, ἀλλὰ καὶ οἱ «διανοούμενοι» ποὺ μάθαιναν ξένες γλῶσσες, ὅπως ἦταν τότε ἡ συνήθεια στὰ

1. D. F. Strauss, *Das Leben Jesu*. 2 Bde. Tübingen, 1835. Νεοελληνικὴ μετάφραση: *Ἡ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ ἢ κριτικὴ ἐξέτασις τῆς ἱστορίας του*. Μετάφρ. Ἀχ. Βαγενᾶς, Τόμοι Α - Β. Ἀθῆναι, χ.χ.

2. Βλ. καὶ W. Moog, *Hegel und die Hegelsche Schule* (= Geschichte de Philosophie in Einzeldarstellungen Abt. VII. Philosophie der Neuzeit I. Band 32/33). München, 1930 σ. 429 - 432.

3. Βιογραφία καὶ ἐργογραφία τοῦ Drobisch βλ. W. Ziegenfuss/G. Jung, *Philosophen - Lexikon*. Erster Band. Berlin, 1949 σ. 259 - 269.

4. Σύντομη βιογραφία καὶ ἐργογραφία τοῦ Hartenstein βλ. στὸ W. Ziegenfuss / G. Jung ὁ.π. σ. 448 - 449.

Ἐπτάνησα, πού μελετοῦσαν ξένη βιβλιογραφία καὶ μετέφραζαν μελέτες ἢ ποιητικὰ καὶ λογοτεχνικὰ ἔργα στὰ ἑλληνικὰ ἢ καὶ στὰ ἰταλικά. Ἔτσι οἱ διανοούμενοι πού ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν πολιτιστικὴ δημιουργία, διέδιδαν ὅ,τι κυριαρχοῦσε στὸν εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ πολιτιστικὸ καὶ πολιτικὸ χῶρο. Αὐτὴ ἢ «μετακένωση» ἔγινε βέβαια εὐκολότερη, ὅταν πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 οἱ Ἄγγλοι ἀναγκάστηκαν νὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἐλευθεροτυπία.

Ὅταν ὁ Μενάγιας ἐπέστρεψε ἀπὸ τὴν Γερμανία στὴν Κεφαλονιά, βρέθηκε σὲ περιβάλλον μὲ ἔντονες πολιτιστικὲς διεργασίες. Οἱ πολιτικὲς διεργασίες ἦσαν λανθάνουσες ἀλλὰ ζωντανές, γιὰ νὰ κορυφωθοῦν ἀργότερα στὴν ἰδρυση πολιτικῶν συλλόγων καὶ στὴν ἐκδήλωση φιλελευθέρων τάσεων καὶ ἐπαναστατικῶν κινήματων ἐναντίον τῆς ἀγγλικῆς προστασίας¹.

Ὁ Μενάγιας στὴν ἀρχὴ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πολιτικὴ, ἐξελέγη ἐπαρχιακὸς σύμβουλος καὶ κατόπιν ἀνέλαβε καθήκοντα ἀγορανόμου². Γρήγορα ὅμως ἐγκατέλειψε τὴν ἐνασχόληση μὲ τὰ κοινὰ γιὰ νὰ ἰδιωτεύσει καὶ νὰ ἀφιερωθεῖ σὲ φιλοσοφικὲς μελέτες. Ὡς λόγοι γιὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Μενάγια ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ζωὴ ἀναφέρονται συνήθως ἡ ἀτολμία καὶ ἡ ἔλλειψη μαχητικότητας πού χαρακτηρίζαν τὸν Μενάγια, καθὼς καὶ οἱ ἔντονες πολιτικὲς ἀντιπαράθεσεις τῆς ἐποχῆς³. Ἐπίσης σὲ ἀτολμία ἀποδίδεται καὶ ἡ ἄρνηση τοῦ Μενάγια νὰ δεχθεῖ τὴν πρόσκληση τοῦ φίλου του Παύλου Καλλιγᾶ νὰ διορισθεῖ καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν⁴.

Ἔτσι ὁ Μενάγιας πέρασε τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του στὸ Ἀργοστόλι. Τὸ 1850 διορίσθηκε καθηγητὴς στὸ Λύκειο Ἀργοστολίου καὶ δίδαξε, ὅπως ἀναφέρει ὁ Τσιτσέλης⁵, «φιλολογικά, φιλοσοφικά καὶ ἱστορίαν». Τὸ 1857 προήχθη σὲ διευθυντὴ, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1866 ἕως τὸν θάνατό του τὸ 1870 ἀρχέσθηκε στὴ θέση τοῦ καθηγητῆ.

Ἡ παρουσία τοῦ Μενάγια ὡς φιλοσόφου καὶ διανοουμένου ὑπῆρξε ἔντονη, ἔστω καὶ ἂν δὲν δημοσίευσε τίποτε, ἀλλὰ περιορίσθηκε στὸν προφορικὸ διάλογο. Σὲ διάφορους κύκλους διανοουμένων παρουσίασε τὴ νεώτερη φιλοσοφία καὶ κυρίως τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel, βοήθησε φίλους του νὰ ἐξοικειωθοῦν μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel καὶ μάλιστα σὲ πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς δίδαξε τὴ γερμανικὴ γλῶσσα, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ μελετοῦν τὰ ἔργα τοῦ Hegel στὸ πρωτότυπο. Ὁ Τσιτσέλης πού ἦταν καὶ μαθητὴς τοῦ Μενάγια στὸ Λύκειο Ἀργοστολίου, μᾶς διέσωσε τὰ ὀνόματα ὀρισμένων διανοουμένων καὶ πολι-

1. Βλ. καὶ Μ. Παξιμαδοπούλου - Σταυριανοῦ, *Οἱ ἐξεγέρσεις τῆς Κεφαλληνίας κατὰ τὰ ἔτη 1848 - 1849*. Ἀθήνα, 1980 ὅπου καὶ βιβλιογραφία στίς σ. ιε' - κγ'.

2. Τσιτσέλης στὴ συνέχεια σ. 112 καὶ Ἰέρων στὴ συνέχεια σ. 120.

3. Τσιτσέλης δ.π. καὶ Γ. Γρατσιαῆτος στὴ συνέχεια σ. 117.

4. Τσιτσέλης στὴ συνέχεια σ. 114.

5. Τσιτσέλης στὴ συνέχεια σ. 113.

τικῶν πού παρακολούθησαν τὰ μαθήματα τῆς γερμανικῆς γλώσσας καὶ τὶς φιλοσοφικὲς διαλέξεις τοῦ Μενάγια¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Τσιτσέλη στὸν κύκλο τοῦ Μενάγια ἀνῆκαν μεταξύ ἄλλων ὁ ἐγελιανὸς φιλόσοφος Θεόδωρος Καροῦσος (1808 - 1876) πού ὑπηρέτησε στὴν ἐκπαίδευση καὶ διατέλεσε βουλευτῆς τοῦ ριζοσπαστικοῦ κόμματος στὸ ἐπτανησιακὸ κοινοβούλιο², ὁ συγγραφέας καὶ δημοσιογράφος Δημήτριος Μηλιαρέσης πού ἦταν διδάκτωρ τῆς νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου³ καὶ θιασώτης τοῦ ριζοσπαστισμοῦ, ὁ ἐγελιανὸς φιλόσοφος Παῦλος Γρατσιαῆτος (1844 - 1917) πού ἀρχικὰ ὑπηρέτησε στὴν ἐκπαίδευση καὶ κατόπιν στὸ γραφεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀθήνα καὶ πού ἐρμήνευσε τὸν ριζοσπαστισμὸ τῆς Κεφαλονιάς μὲ ἐγελιανὲς κατηγορίες⁴, ὁ συγγραφέας Παναγιώτης Βεργωτῆς (1842 - 1917) πού ἦταν ἐγελιανίζων ὑποστηρικτῆς τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος τοῦ 1848⁵, ὁ συγγραφέας καὶ δημοσιογράφος Παναγιώτης Πανᾶς (1832 - 1896) πού ἀνῆκε στοὺς ριζοσπάστες τῆς Κεφαλονιάς, ὁ συγγραφέας καὶ δημοσιογράφος Φερδινάνδος Ὀδδῆς κ.ἄ.

Ὁ Μενάγιας ἦταν βεβαίως γνωστὸς στὰ Ἐπτάνησα ὡς ἀποφασιστικὸς ἐγελιανὸς καὶ συχνὰ τὸ ὄνομά του συνδέθηκε μὲ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ποιὸς μύησε τὸν Σολωμὸ στὴ γερμανικὴ φιλοσοφία καὶ ποίηση⁶. Πράγματι τὸ

1. Τσιτσέλης *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα* δ.π. σ. 217 καὶ στὴ συνέχεια σ. 113.

2. Βλ. Ἡ. Τσιτσέλης, *Καροῦσος Θεόδωρος*, στὸ: Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα* δ.π. σ. 216 - 224 καὶ Apostoloroulou δ.π. σ. 192 - 193.

3. Ὁ Δημήτριος Μηλιαρέσης εἶχε ἀνακηρυχθεῖ διδάκτωρ τῆς Νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου τὸ 1845. Ἡ διδακτορικὴ διατριβή του εἶχε τὸν τίτλο Dem. Migliaressis, *De systemate juris criminalis praecipue de classificatione criminum*. Berlin, 1845.

4. Βλ. Γ. Ἀποστολοπούλου, *Μνήμη Παύλου Κ. Γρατσιαῆτου (1843 - 1917)*, στὸ: Νέα Ἑστία τόμ. 115, τεύχ. 15 Φεβρ. 1984 σ. 223 - 226 καὶ Apostoloroulou δ.π. σ. 193 - 194.

5. Βλ. Γ. Ἀλισανδράτος, *Παναγιώτης Βεργωτῆς (1842 - 1916)*. Ἐπίμετρο στὸ: Γ. Χορτάτσης, *Κατζούρμπος. Κωμωδία. Κριτικὴ ἔκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο, Λ. Πολίτης. Ἡράκλειον Κρήτης, 1964 σ. ρη' - ριστ'*. Βλ. καὶ Apostoloroulou δ.π. σ. 193.

6. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Λ. Πολίτης, *Ὁ Σολωμὸς καὶ ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία καὶ ποίηση* ("Ἐνα χειρόγραφο μὲ μεταφράσεις γιὰ τὸ Σολωμὸ"), στὸ: Λ. Πολίτης, *Γύρω στὸ Σολωμὸ (Μελέτες καὶ ἄρθρα)*. Ἀθῆναι, 1958 σ. 227 - 247. Γιὰ τὰ χειρόγραφα μὲ μεταφράσεις τοῦ Ν. Λούντζη ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Hegel βλ. L. Coutelle, *Οἱ μεταφράσεις τοῦ Ν. Λούντζη γιὰ τὸν Σολωμὸ (Οἱ κώδικες τῆς Ζακύνθου)*, στὸ: Ὁ Ἑραμιστῆς 3 (1965) σ. 225 - 248. Ἡ σύγκριση τῶν μεταφράσεων μὲ τὰ πρωτότυπα πρέπει νὰ ἐπανεξετασθεῖ, γιατί καὶ οἱ δύο μελέτες περιέχουν ἀσάφειες. Γιὰ τὴ γνωριμία τοῦ Σολωμοῦ μὲ τὸν Μενάγια βλ. καὶ R. Jenkins, *Dionysios Solomos*. Cambridge, 1940 σ. 169 - 170. Πάντως ὁ ρόλος τοῦ Μενάγια στὴν ἐξοικείωση τοῦ Σολωμοῦ μὲ τὴ γερμανικὴ φιλοσοφία καὶ ποίηση δὲν πρέπει νὰ ὑπερεκτιμᾶται, δὲν πρέπει ὁμοίως καὶ νὰ θεωρεῖται μηδαμινός. Γιὰ τὶς ἀπηχῆσεις τοῦ Hegel στὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ βλ. G. Veloudis, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die Neugriechische Literatur (1750 - 1944)*. Bde. 1 - 2 (= Bochumer Studien zur Neu-

ένδιαφέρον του Σολωμού για τή γερμανική φιλοσοφία και ποίηση χρονολογείται πολύ πριν από τὸ 1838/1839, δηλαδή πριν από τήν ἐπιστροφή του Μενάγια ἀπὸ τή Γερμανία. Ἔστω καὶ ἂν ἡ νέα εἰκόνα γιὰ τήν προσωπικότητα καὶ γιὰ τή φιλοσοφική κατάρτιση τοῦ Μενάγια, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ τήν ἀξιοποίηση τῶν κειμένων καὶ τῶν μαρτυριῶν, ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι ὁ Μενάγιας βοήθησε τὸν Σολωμὸ νὰ ἐξοικειωθεῖ μὲ τή φιλοσοφία τοῦ Hegel, ὅμως δὲν ἦταν ἐκεῖνος πού μύησε τὸν Σολωμὸ σὲ αὐτήν. Ἴσως τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ποιὸς ἦταν αὐτὸς πού πρῶτος μύησε τὸν Σολωμὸ στὴ γερμανική φιλοσοφία καὶ ποίηση δὲν μπορεῖ πλέον νὰ τεθεῖ καὶ νὰ ἀπαντηθεῖ, γιὰτὶ λείπουν οἱ μαρτυρίες. Πάντως πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη ὅτι οἱ διανοούμενοι πού ἐπέστρεφαν ἀπὸ τὶς σπουδές τους στὸ ἐξωτερικὸ ἦσαν μετακενωτὲς τῶν φιλοσοφικῶν καὶ πολιτικῶν ιδεῶν πού κυριαρχοῦσαν στὴν Εὐρώπη, καὶ οἱ ἴδιοι συντελοῦσαν ὥστε ἡ περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ πλοῦτο πολιτιστικῶν στοιχείων.

Μεταξὺ αὐτῶν τῶν διανοουμένων ἦταν καὶ ὁ ἱστορικὸς Ἑρμάννος Λούντζης, πού εἶχε καὶ λογοτεχνικά καὶ φιλοσοφικά ἐνδιαφέροντα, καὶ μάλιστα σὲ ὀρισμένα δημοσιεύματά του εἶναι φανερὴ ἡ ἀπήχηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel¹. Ὁ Ἑρμάννος Λούντζης εἶχε σπουδάσει στὴν Ἰταλία νομικά —ἀνακηρύχθηκε τὸ 1827 διδάκτωρ τῆς νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πίζας²— καὶ εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ τήν τέχνη καὶ μὲ τή φιλοσοφία ὄχι μόνο στὴν Ἰταλία ἀλλὰ καὶ στὸ Παρίσι ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἀκουσε καὶ τὶς παραδόσεις τοῦ Victor Cousin (1792 - 1867)³, στὸ Μόναχο ὅπου τὸ 1834 ἀκουσε τὶς παραδόσεις τοῦ Schelling⁴ —τὸν ὁποῖο γνώρισε καὶ προσωπικῶς— καὶ τέλος στὸ Βερολίνο ὅπου παρακολούθησε τὶς παραδόσεις τῶν ἀμέσων μαθητῶν τοῦ Hegel καὶ κυρίως τὶς παραδόσεις τοῦ Gans μὲ τὸν ὁποῖο συνδέθηκε μὲ φιλία⁵. Φαίνεται πιθανὸ ὅτι ὁ Ἑρμάννος Λούντζης ἔθεσε στὴ διάθεση τοῦ Σολωμοῦ ὄχι μόνον τὶς γνώσεις του ἀλλὰ ἴσως καὶ τήν πλούσια βιβλιοθήκη του, ἡ ὁποία δὲν περιεῖχε μόνον ἔργα τοῦ Hegel ἀλλὰ καὶ ἄλλων γερμανῶν φιλοσόφων καὶ ποιητῶν.

Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Σολωμὸς δὲν γνώριζε γερμανικά, ζήτησε ἀπὸ τὸν Νι-

griechischen und Byzantinischen Philologie. Hrg. v. Is. Rosenthal-Kamarinea. Bd. 4). Amsterdam, 1983 τόμ. 1, σ. 176 - 183 ὅπου καὶ περισσότερη βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Apostolopoulou ὁ.π. σ. 195 - 196.

1. Βλ. Apostolopoulou ὁ.π. σ. 196.

2. Βλ. Ἑρμ. Λούντζης, Ἀνέκδοτα κείμενα. Εἰσαγωγή καὶ σχόλια Ντ. Κονόμος. Ἀθήναι, 1962 σ. 53 - 54.

3. ὁ.π. σ. 57.

4. Σύγκρ. ὁ.π. σ. 142. Βλ. καὶ Ἄ. Λούντζη - Νικοκάβουρα / Μ. Δεσύλλας, Ἑρμάννος Λούντζης. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Κέρκυρα, 1948 σ. 34.

5. Βλ. Ἑρμ. Λούντζης, Ἀνέκδοτα κείμενα ὁ.π. σ. 130.

κόλαο Λούντζη (1798 - 1885) να του μεταφράσει έργα γερμανῶν φιλοσόφων και ποιητῶν στα ἰταλικά¹. Συνεπῶς, όταν ὁ Σολωμὸς συνάντησε τὸν Μενάγια ὡς διδάκτορα τῆς φιλοσοφίας και γνώστη τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας και ποίησης, ὁ ἴδιος ἐπιζητοῦσε τὴ διεύρυνση τοῦ ὀρίζοντά του και τὴν καλύτερη ἐξοικείωσή του ὄχι μόνον με τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel ἀλλὰ γενικὰ με τὴ γερμανικὴ φιλοσοφία και ποίηση, τίς ὁποῖες ὁμως ἤδη γνώριζε ἔστω και ὄχι πολὺ καλά.

Τὴ δραστηριότητα τοῦ Μενάγια ὡς φιλοσόφου διευκόλυνε ἡ πλούσια βιβλιοθήκη του ποὺ περιλάμβανε μεταξύ ἄλλων πολλὰ ἔργα γερμανῶν φιλοσόφων και ποιητῶν. Ὅπως γράφει ὁ ἔλβετὸς Albert Mousson (1805 - 1890), καθηγητῆς τῆς φυσικῆς στὸ Πανεπιστήμιο και κατόπιν στὸ Πολυτεχνεῖο τῆς Ζυρίχης και ἐπίτιμος διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ζυρίχης², ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὸν Μενάγια τὸ 1858, ὁ Μενάγιας ἦταν ὑπερήφανος γιὰ τὴ βιβλιοθήκη του³, ἡ ὁποία, ὅπως φαίνεται, ἦταν στὴ διάθεση ὅλων τῶν διανοουμένων τοῦ κύκλου του, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἔργα τῶν φιλοσόφων δίδασκε ὁ Μενάγιας τὴ γερμανικὴ γλῶσσα. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μενάγια περιῆλθε μετὰ τὸν θάνατό του στὸ Λύκειο Ἀργοστολίου — ὅπως ἄλλωστε ἀργότερα και ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Θεοδώρου Καρούσου. Δυστυχῶς μιὰ πυρκαϊὰ κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1930 κατὰστρεψε ὀλόκληρο τὸ Λύκειο Ἀργοστολίου και ἔτσι δὲν σώθηκε τίποτε ἀπὸ τίς βιβλιοθηκὲς τῶν δύο φιλοσόφων. Ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μενάγια σώθηκε μόνον ἓνα βιβλίο με ποιήματα τοῦ Ignatz Weinberg με ἰδιόχειρη ἀφιέρωση τοῦ ποιητῆ στὸν Μενάγια: «Meinem geschätzten Freunde Johann Menajas zur Erinnerung» (= «Στὸν πολῦτιμο φίλο μου Ἰωάννη Μενάγια γιὰ νὰ με θυμᾶται»)⁴. Τὸ βιβλίο ἐκδόθηκε στὸ Μόναχο τὸ 1835, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ Μενάγιας συνάντησε τὸν Weinberg στὸ Μόναχο ἢ στὸ Βερολίνο, γιὰτὶ στὴν ἀφιέρωση δὲν ἀναφέρονται οὔτε ὁ τόπος οὔτε ἡ χρονολογία.

Ἄν και τόσα χρόνια ὁ Μενάγιας ἀσχολήθηκε με τὴν ἐρμηνεία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel, παρὰ ταῦτα δὲν δημοσίευσε κανένα φιλοσοφικὸ ἔργο. Αὐτὸ εἶναι κάπως περίεργο, γιὰτὶ ὁ πολιτισμὸς στα Ἐπτάνησα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν ἦταν μόνον «πολιτισμὸς τοῦ λόγου» ἀλλὰ και «πολιτισμὸς τῆς γραφῆς»

1. Βλ. Πολίτης ὁ.π. και Coutelle ὁ.π.

2. Σύντομη βιογραφία και ἐργογραφία τοῦ Mousson βλ. στὸ ἄρθρο: Mousson, Albert στὸ: *Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz*. Fünfter Band. Neuenburg, 1929 σ. 178.

3. A. Mousson, *Ein Besuch auf Korfu und Cefalonien im September 1858. Vortrag gehalten den 10. Februar 1859* von Alb. Mousson. Nebst speciellen Zusätzen. Zürich, 1859 σ. 39. Τὸ κείμενο ἀνατυπώνεται στὴ συνέχεια στὴ σ. 115.

4. I. Weinberg, *Gedichte*. München, 1835. Τὸ βιβλίο σώζεται στὸ Ἀρχεῖο Σπ. Μενάγια (Ἀθήνα).

σέ έντονο βαθμό, άν μάλιστα λάβουμε υπόψη και την πληθώρα τών φυλλαδίων που κυκλοφόρησαν στην Κεφαλονιά. Γενικά φαίνεται ότι ο Μενάγιας ενδιαφερόταν περισσότερο για τόν διάλογο παρά για τή συγγραφή. 'Ο Τσιτσέλης αναφέρει ότι ο Μενάγιας είχε ασχοληθεί με τή μετάφραση τής «Γενικής ιστορίας και του έλληνικού συντακτικού του Κρυγέρου»¹ και ότι εξέδωσε μερικά φυλλάδια τών μεταφράσεων αυτών, αλλά παρά τις προσπάθειές μου δέν μπόρεσα νά τά έντοπίσω.

'Ο Μενάγιας πέθανε τό 1870 στό Μπάντεν τής Αύστρίας, όπου είχε μεταβεί για θεραπεία.

4. 'Η σύνδεση με τή φιλοσοφία τής εποχής.

'Ο Μενάγιας ασχολήθηκε στη διατριβή του με τή φιλοσοφία του Descartes και τήν εξέτασε όχι ως ιστορικός τής φιλοσοφίας αλλά ως έγελιανός φιλόσοφος που αναζητεί στα προηγούμενα φιλοσοφήματα τά ίχνη τής διαλεκτικής του πνεύματος.

"Αν και δέν είναι γνωστό γιατί ο Μενάγιας επέλεξε ως θέμα τής διατριβής του τή φιλοσοφία του Descartes, παρά ταύτα φαίνεται νά υπάρχει κάποια άφανής συνέχεια στο ενδιαφέρον του Μενάγια για τόν Descartes. Στην Κέρκυρα ο Μενάγιας γνώρισε τό έργο του Descartes Λόγος περί μεθόδου από τή μετάφραση του Πίκκολου, ο οποίος άκολουθοῦσε βέβαια τή γαλλική φιλοσοφική παράδοση, αλλά δέν παράλειψε νά σημειώσει στον πρόλογο τής μετάφρασης και τά έξής: «Είς ταύτην όμοίως τήν κοινήν πηγγήν (δηλαδή τόν Καρ-

1. Τσιτσέλης στη συνέχεια σ. 115. Δέν μπόρεσα νά ταυτίσω τό έργο «Γενική ιστορία». Στο *Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums (1700 - 1900)* και στον *National Union Catalogue* δέν αναφέρεται έργο του Κ. W. Krüger με αυτόν τόν τίτλο. 'Ο Κ. W. Krüger (1796 - 1874) ήταν γερμανός κλασσικός φιλόλογος και τό έργο του *Griechische Sprachlehre für Schüler*. Berlin, 1842 - 1855 εκδόθηκε επανειλημμένως και αποτέλεσε ένα από τά σημαντικότερα έγχειρίδια για τήν εκμάθηση τής άρχαίας έλληνικής γλώσσας στα σχολεία του γερμανόφωνου χώρου κατά τόν περασμένο αιώνα. Για τή σημασία του έγχειριδίου βλ. και τό άρθρο *Krüger, K. W.* στην *Allgemeine Deutsche Biographie*. Siebenzehnter Band, Neudruck der 1. Auflage 1878. Berlin, 1969 σ. 232 - 234 έδω σ. 233 - 234. Το «έλληνικό συντακτικό» περιέχεται στο δεύτερο τεύχος του πρώτου μέρους και μεταφράστηκε στα έλληνικά από τόν Κ. Ξανθόπουλο: Κρυγερού, Το μικρόν συντακτικόν τής άττικής διαλέκτου. 'Υπό Κωνσταντίνου Σ. Ξανθοπούλου. 'Εν 'Αθήναις, Τύποις Φ. Καραμπίνη και Κ. Βάφα, 1857. 'Ελληνική μετάφραση του έργου από τόν 'Α. Γ. Κωστόπουλο: Κρυγερού, Γραμματική τών διαλέκτων τής άρχαίας έλληνικής γλώσσας και ιδίως τής έπικης και ιωνικής μεταφρασθεΐσα εκ τής γερμανικής κατά τήν νεωτάτην τρίτην έκδοσιν υπό 'Α. Γ. Κωστοπούλου. 'Εκδοσις δευτέρα, έν η προσετέθη βραχεΐα πραγματεΐα περί του δακτυλικού εξαμέτρου και λαμβικού τριμέτρου υπό του μεταφραστοῦ. 'Αθήναι, Τύποις 'Α. Κτενά, 1863.

τέσιον) δύνανται νὰ ἀναφερθῶσιν αἱ περισσότεραι φιλοσοφικαὶ αἱρέσεις, ὅσαι διεδέχθησαν ἀλλήλας εἰς τὴν Γερμανίαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Καρτεσίου»¹.

Ὁ Μενάγιας παρακολούθησε στὸ Μόναχο τὰ μαθήματα τοῦ Schelling γιὰ τὸ «Σύστημα τῆς θετικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρτεσίου», κατόπιν παρακολούθησε στὸ Βερολίνο τὰ μαθήματα τοῦ Werderg γιὰ τὴν «Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Καρτέσιο ἕως τὴν ἐποχὴ μας» καὶ μελέτησε τὴ διατριβὴ τοῦ Hotho «Περὶ τῆς Καρτεσιανῆς φιλοσοφίας». Ὅπωςδὴποτε ὁ Μενάγιας εἶχε ἐμπρὸς του καὶ τὶς «Παραδόσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» τοῦ Hegel, ἀλλὰ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἔγραψε, δείχνει ὅτι ἔδωσε ἔμφαση μᾶλλον στὴ μεταφυσικὴ παρά στὴ μεθοδολογικὴ προοπτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Descartes καὶ γι' αὐτὸ ἐπέλεξε ὡς πλαίσιο ἀναφορᾶς τῆς φιλοσοφικῆς ἐκθέσεως μόνον τὰ δύο ἔργα «Διαλογισμοὶ περὶ τῆς πρώτης φιλοσοφίας» καὶ «Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας».

Οἱ ἐπιδράσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel στὴ διατριβὴ τοῦ Μενάγια εἶναι φανερές. Εἶναι ὁμως χαρακτηριστικὲς γιὰ τὸ ἀντιεγελιανὸ φιλοσοφικὸ κλίμα τῆς Λειψίας οἱ διάφορες ἐπιφυλάξεις ποὺ διατύπωσαν στὶς εἰσηγητικὰς ἐκθέσεις τους οἱ ἐρβαρτιανοὶ Drobisch καὶ Hartenstein γιὰ τὸ ἂν ὁ Μενάγιας ἔγραψε ὁ ἴδιος τὴ διατριβή, ἂν χρησιμοποίησε ἄλλο ἔργο καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ, ἂν μελέτησε περισσότερο τὸν Descartes ἢ τὸν Hegel. Μάλιστα ὁ Drobisch ἀναφέρει ὅτι δὲν εἶχε τὸν ἀπαραίτητο χρόνο οὔτε καὶ τὰ «κατάλληλα μέσα» (δηλαδὴ τὰ ἔργα τοῦ Descartes καὶ τοῦ Hegel!) γιὰ νὰ διερευνήσῃ τὴν πρωτοτυπία τῆς διατριβῆς τοῦ Μενάγια. Ἄλλωστε ὁ Drobich ζήτησε ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Βενιζέλο νὰ βεβαιώσῃ γραπτῶς —μὲ τὸν λόγο τῆς τιμῆς του καὶ μάλιστα ὑπογράφοντας στὸ τέλος τῆς διατριβῆς— ὅτι ὁ Μενάγιας ἦταν πράγματι ὁ συγγραφέας τῆς διατριβῆς, τὴν ὁποία ὑπέβαλε ζητώντας νὰ ἀνακηρυχθεῖ διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Μενάγιας ἀκολουθεῖ ὡς πρὸς πολλὰ τὸν Hegel, ἀλλὰ ἔχει μελετήσει καὶ τὰ κείμενα τοῦ Descartes —ἔστω καὶ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦ ἐγελιανισμοῦ— ὅπως προκύπτει τόσο ἀπὸ τὰ παραθέματα, τὰ ὁποῖα ἐπιλέγει, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς συντμήσεις καὶ τὶς γραμματικὰς ἀλλαγὰς τὶς ὁποῖες ἐπιφέρει στὰ παραθέματα αὐτὰ σὲ ἀρκετὰς περιπτώσεις. Ἐξάλλου ὁ Μενάγιας εἶχε μελετήσει καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Hegel καὶ εἶχε λάβῃ ὑπόψη τὰ τμήματα ἐκεῖνα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Descartes, τὴν ὁποία γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς «Παραδόσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» τοῦ Hegel. Ἔτσι στὴ διατριβὴ τοῦ Μενάγια μποροῦν νὰ ἀνιχνευθοῦν στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς «Φαινομενολογίας τοῦ πνεύματος»,

1. Ρενάτου Καρτεσίου. Λόγος περὶ μεθόδου. Τοῦ ὁδηγεῖν καλῶς τὸν νοῦν καὶ ζητεῖν τὴν ἀλήθειαν εἰς τὰς ἐπιστήμας. Ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ μεταφρασθεὶς ὑπὸ Ν. Πικκόλου. Διδασκάλου τῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν Ἴονιον Ἀκαδημίαν. Κέρκυρα, 1824. Πρόλογος σ. λγ'.

τῆς «Ἐπιστήμης τῆς Λογικῆς» καὶ τῆς «Ἐγκυκλοπαίδειας τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν σὲ σύνοψη».

Ὡς πρὸς τὶς συγκεκριμένες ἐκδόσεις τῶν ἔργων αὐτῶν, τὶς ὁποῖες μελέτησε ὁ Μενάγιας, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ κάποια συγκεκριμένη θετικὴ ὑπόθεση. Πάντως εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Μενάγιας χρησιμοποίησε τοὺς τόμους τῆς σειρᾶς τῆς ἐκδοσῆς τῆς «Ἐνώσεως τῶν φίλων», ἀφοῦ μάλιστα ὁ ἴδιος γνώριζε ὀρισμένα μέλη αὐτῆς τῆς Ἐνώσεως, ὅπως τὸν Gans καὶ τὸν Hotho. Ἐπὶ πλέον ἡ ἐκδοσὴ αὐτὴ ἦταν ἓνα ἐντυπωσιακὸ γεγονός γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ παραμέρισε σχεδὸν ὅλες τὶς προηγούμενες μεμονωμένες ἐκδόσεις τῶν ἔργων τοῦ Hegel. Παράδειγμα τῆς ἀπήχησης ποὺ εἶχε ἡ ἐκδοσὴ αὐτὴ, εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι καὶ ὁ Νικόλαος Λούντζης (1798 - 1885) χρησιμοποίησε αὐτὴ τὴν ἐκδοσὴ γιὰ νὰ μεταφράσῃ τὰ περισσότερα ἔργα τοῦ Hegel στὰ ἰταλικά γιὰ χάριν τοῦ φίλου του Διονυσίου Σολωμοῦ. Ἄν καὶ οἱ μεταφράσεις τοῦ Λούντζη δὲν δημοσιεύθηκαν, — ἄλλωστε δὲν προορίζονταν γιὰ δημοσίευση —, δείχνουν πόσο ἡ ἐκδοσὴ τῶν Ἀπάντων τοῦ Hegel ἀπὸ τὴν «Ἐνωσὴ τῶν φίλων» συνετέλεσε καὶ στὴ διάδοσὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel.

Ὅταν ὁ Μενάγιας ἔγραψε τὴ διατριβὴ του, δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ σειρά. Ἔτσι ὁ Μενάγιας μπόρεσε νὰ χρησιμοποιήσῃ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς «Παράδοσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας», τὶς ὁποῖες ἐξέδωσε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ μαθητὴς τοῦ Hegel Karl Ludwig Michelet ἀπὸ τὸ 1833 ἕως τὸ 1836, καὶ δύο ἀκόμα ἔργα τοῦ Hegel ἀπὸ τὴν σειρά αὐτὴ. Τὸ πρῶτο ἔργο εἶναι ἡ «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος», τὴν ὁποία εἶχε ἐκδώσει ὁ Johann Schulze τὸ 1832¹. Τὸ δεύτερο ἔργο εἶναι ἡ «Ἐπιστήμη τῆς Λογικῆς», τὴν ὁποία εἶχε ἐκδώσει ὁ Ludwig von Henning ἀπὸ τὸ 1833 ἕως τὸ 1834². Ἡ «Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν σὲ σύνοψη» ἐκδόθηκε σὲ τρεῖς τόμους ἀπὸ τὸν Ludwig von Henning, ἀπὸ τὸν Karl Ludwig Michelet καὶ ἀπὸ τὸν Ludwig Boumann τὸ 1840, τὸ 1842 καὶ τὸ 1845 ἀντίστοιχα³. Συνεπῶς

1. G. W. F. Hegel's *Phänomenologie des Geistes*. Hrsg. von J. Schulze (= «Freundesausgabe» Zweiter Band). Berlin, 1832 ἐκδοσὴ Clockner τόμ. 2. Νέα ἐκδοσὴ G. W. F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*. Hrsg. von W. Bonsiepen und R. Heede (= G.W.F. Hegel, *Gesammelte Werke* Bd. 9). Hamburg, 1980.

2. G. W. F. Hegel's *Wissenschaft der Logik*. Theile 1 - 3. Hrsg. von Ludwig von Henning (= «Freundesausgabe» Bde. 3 - 5). Berlin, 1833 - 1834 ἐκδοσὴ Glockner τόμ. 4 - 5. Νέα ἐκδοσὴ G. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*. Bde. 1 - 2. Hrsg. von F. Hogemann und W. Jaeschke (= G. W. F. Hegel, *Gesammelte Werke* Bde. 11 - 12). Hamburg, 1978 - 1981. Οἱ δύο ἐκδόσεις διαφέρουν. Ἡ νέα στηρίζεται στὰ κείμενα τοῦ 1812/13 καὶ τοῦ 1816 ἀντιστοίχως.

3. G. W. F. Hegel's *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*. Erster Theil. Hrsg. von L. v. Henning. Berlin, 1840.— Zweiter Theil. Hrsg. von C. L. Michelet. Berlin, 1841.— Dritter Theil. Hrsg. von L. Boumann. Berlin, 1845 (= «Freundesausgabe» Bde. 6 - 7).

ὁ Μενάγιας δὲν χρησιμοποίησε τὴν ἔκδοση αὐτή, εἶχε ὅμως στὴ διάθεσή του τὴν τρίτη ἔκδοση τοῦ 1830, τὴν ὁποία εἶχε κάμει ὁ ἴδιος ὁ Hegel¹.

Ἡ σύγκριση τῆς διατριβῆς τοῦ Μενάγια μετὰ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῶν «Παραδόσεων περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» δείχνει ὅτι ὁ Μενάγιας ὑπερβαίνει καὶ συγχρόνως διευρύνει τὴν ἑρμηνεία ποὺ ἐκτίθεται στὸ τμήμα ἐκεῖνο, ὁ ἴδιος ὅμως παραμένει στὰ ὄρια τοῦ ἑγελιανισμοῦ. Ὁ Μενάγιας ἔχει ἀφομοιώσει ἀρκετὰ καλὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel καὶ μπορεῖ νὰ τὴν χρησιμοποιοῦ μετὰ δημιουργικὸ τρόπο γιὰ νὰ παρουσιάσει μιὰ συνεπῆ ἐσωτερικὴ καὶ συστηματικὴ ἑρμηνεία τοῦ καρτεσιανοῦ «*cogito ergo sum*» σύμφωνα μετὰ τὶς ἀρχές τοῦ συστήματος τοῦ Hegel, γιὰτὶ ἀκριβῶς γιὰ τὸν Μενάγια —ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ τὸν Hegel— ἡ πρόταση τοῦ Descartes ἀποτελεῖ ἐσωτερικὸ πρόβλημα καὶ θέμα τοῦ συστήματος τοῦ Hegel.

Ἐπειδὴ δὲν μᾶς σώθηκε τὸ κείμενο τῶν παραδόσεων τοῦ Werder γιὰ τὴν «Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Καρτέσιο ἕως τὴν ἐποχὴ μας», δὲν μπορούμε νὰ διατυπώσουμε συμπεράσματα γιὰ τὸ ἂν οἱ ἀπόψεις τοῦ Werder ἐπέδρασαν στὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο ὁ Μενάγιας ἐρμήνευσε τὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes. Πάντως οἱ παραδόσεις τοῦ Werder θὰ ἀκολούθησαν τὶς βασικὲς γραμμὲς τῆς ἑρμηνείας ποὺ εἶχε διατυπώσει ὁ δάσκαλος του ὁ Hegel.

Ἐπίσης μετὰ δυσκολία μπορούμε νὰ διατυπώσουμε συμπεράσματα γιὰ τὴν τυχόν ἐπίδραση τῶν ἀπόψεων ποὺ ἐξέφρασε ὁ Schelling τὶς παραδόσεις του γιὰ τὸ «Σύστημα τῆς θετικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρτεσίου». Βέβαια ἔχει διασωθεῖ τὸ κείμενο προηγουμένων παραδόσεων, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴ νεώτερη φιλοσοφία καὶ βρέθηκε γραμμένο σὲ ἓνα τετράδιο τοῦ Schelling ἀπὸ τὸ 1827 μαζί μετὰ ἄλλα κείμενά του. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Karl Friedrich August Schelling, ὁ γιὸς τοῦ φιλοσόφου καὶ πρῶτος ἐκδότης τῶν «Ἀπάντων» του, ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος Schelling χρησιμοποίησε συχνὰ αὐτὸ τὸ κείμενο ὡς βάση γιὰ τὶς παραδόσεις του ἀλλάζοντας, προσθέτοντας ἢ ἀφαιρώντας κάθε φορὰ ὀρισμένα στοιχεῖα². Ἴσως ὁ Schelling νὰ χρησιμοποίησε αὐτὸ τὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρεται καὶ στὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes, καὶ γιὰ τὶς παραδόσεις του κατὰ τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1835 - 1836 καὶ ὁ Μενάγιας νὰ διατήρησε στὴ μνήμη του κάποια στοιχεῖα ἢ καὶ νὰ κράτησε ὀρισμένες σημειώσεις ἀπὸ ὅσα ἐξέθεσε ὁ Schelling. Τὰ στοιχεῖα ὅμως αὐτὰ δὲν εἶναι σαφῶς ἀναγνωρίσιμα στὴ διατριβὴ τοῦ Μενάγια,

1. G. W. F. Hegel, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*. Berlin, 1830. Νέα ἔκδοση G. W. F. Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse (1830)*. Hrgg. von F. Nicolini und O. Pöggeler. Hamburg, 1969.

2. K. F. A. Schelling, *Vorwort des Herausgebers*, στὰ: F. W. J. von Schellings *sämmtliche Werke*. Erste Abtheilung. 10. Bd. 1833 - 1850. Stuttgart und Augsburg, 1861 σ. VI.

ή όποία είναι ή διατριβή ένός άποφασιστικού έγελιανού και όχι ένός όπαδού του Schelling. Έτσι κοινά θέματα που θίγουν τόσο ό Schelling όσο και ό Hegel και που τά βρίσκουμε στον Μενάγια, είναι κοινοί τόποι, όπως π.χ. ότι ό Descartes είναι ό πατέρας τής νεώτερης φιλοσοφίας ή ότι ένα από τά κύρια προβλήματα τής φιλοσοφίας του Descartes είναι ή βεβαιότητα τής γνώσης, ένώ τό στοιχείο του στοχασμού αναφέρεται μέ τόση συντομία από τον Schelling στο κείμενο αυτών των παραδόσεων¹, ώστε δέν μπόρεσε νά αποτελέσει για τον Μενάγια αποκλειστικό στοιχείο προσανατολισμού. Έξάλλου ύπάρχει μιá κοινή παράδοση για τήν πρόταση του Descartes ή όποία περνάει από τον Leibniz και τον Kant και κορυφώνεται στον Fichte, ό όποιος τροφοδοτεί μέ νέες προοπτικές τόσο τον Schelling όσο και τον Hegel. Αυτό όμως δέν σημαίνει ότι στο γνωστικό υπόβαθρο του Μενάγια δέν υπήρχαν στοιχεία που προέρχονταν από τή φιλοσοφία του Schelling ή του Kant, αλλά σημαίνει μόνον ότι στη διατριβή δέν είναι σαφώς αναγνωρίσιμα και ότι λειτούργησαν ως καταλύτης για τή σκέψη του Μενάγια.

Άκριβώς τό γεγονός ότι ό Μενάγιας δέν είναι άπλός παθητικός δέκτης επιδράσεων, αλλά διαμορφώνει τήν έρμηνεία του υπό τό φώς όρισμένων φιλοσοφικών κατευθύνσεων και μέ τή δημιουργικότητα του δικού του στοχασμού έκθέτει τή δική του έρμηνεία για τή φιλοσοφία του Descartes, επιβάλλει και όρισμένες άρχές στην εξέταση και στην αποτίμηση τής έρμηνείας του. Η μιá από αυτές τις άρχές είναι ή προτεραιότητα τής έσωτερικής συστηματικής συνοχής τής έρμηνείας του Μενάγια και ή άλλη άρχή είναι ότι ή διαπίστωση των επιδράσεων παίζει πλέον βοηθητικό ρόλο. Κάποτε βέβαια πρέπει νά τεθεί στο επίπεδο τής θεωρίας τής ιστορίας τής φιλοσοφίας και τό έρώτημα για τό τί είναι και πώς λειτουργούν οι επιδράσεις στην περιοχή των γλωσσικών παραδόσεων μέ συγκεκριμένη ιστορικότητα και νά διευκρινισθεί ότι ή άδιάκοπη αναζήτηση επιδράσεων χωρίς τήν παράλληλη άναδρομή στην έσωτερική συστηματική έρμηνεία των φιλοσοφικών φραστικών έκθέσεων (der Diskurse) μπορεί νά μεταβάλλει τήν ιστορία τής φιλοσοφίας σέ κατασκευαστή και στη συνέχεια σέ καταγραφέα μηχανιστικών διαδικασιών. Στην περίπτωση αυτή θα ήταν χρήσιμη και ή κριτική άναδρομή σέ παρόμοια προβλήματα τής συγκριτικής φιλολογίας². Όπωςδήποτε τό θέμα βρίσκεται έξω από τά όρια

1. F. W. J. von Schelling, *Zur Geschichte der neueren Philosophie, Münchener Vorlesungen* (Aus dem handschriftlichen Nachlaß), F. W. J. von Schellings sämtliche Werke ό.π. σ. 11 - 12.

2. Η κριτική του Durisin στη «μηχανιστική» θεωρία των επιδράσεων και ή ύποστήριξη μιáς θεωρίας τής κοινωνιογλωσσικής σύμφρασης (Kontext) θα μπορούσε νά χρησιμοποιήσει ως μιá από τις άφετηρίες μιáς θεωρίας τής ιστορίας τής φιλοσοφίας, χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι είναι και έπαρκής. Βλ. D. Durisin, *Vergleichende Literaturforschung*. Berlin (DDR), 1976. Παραπομπή του P. V. Zima, *Textsoziologie*. Stuttgart, 1980 σ. 98 και σ. 141.